

КОНЦЕПТ ЦЕРКВА В ОПОВІДЯХ
ПРО ПЕРЕСЕЛЕННЯ ІЗ ЗОНИ ЗАТОПЛЕННЯ
(«Вона стояла у центрі Андрушів, як цариця»)

Метою пропонованої статті є аналіз концепту *церква* в усноісторичних оповідях і письмових спогадах про примусові переселення із зон затоплення. Джерельна база – власні записи інтерв'ю з переселенцями, здійснені у 2012–2021 роках, а також опубліковані спогади переселенців, видані у серії книг і низці статей, присвячених затопленим селам України. Досліджено сюжети й мотиви, присвячені історії храмів у затоплених селах. У семантичному полі концепту *церква* усна історія переселення передає ідею єдності громади.

Ключові слова: концепт *церква*, затоплені села України, усна історія, фольклорність спогадів, комеморативні практики.

Submitted article is aimed at the analysis of the concept a *church* in oral history and written memories about forced relocations from flood zones. The source base is the authoress own interviews with the displaced persons recorded in 2012–2021, as well as published memoirs, edited in the series of books and a chain of articles devoted to the flooded villages of Ukraine. The plots and motives dedicated to the history of temples in flooded villages are studied. In the semantic field of the concept a *church* oral history of resettlement conveys the idea of commune unity.

Keywords: concept *church*, flooded villages of Ukraine, oral history, folklore features of memories, commemorative practices.

Пропонована стаття є четвертим дослідженням основних концептів оповідей про примусове переселення із зон затоплення. Перша студія була присвячена концепту *дім* [7], друга – концепту *земля* [6], третя – концепту *кладовище*¹. Метою пропонованої статті є аналіз концепту *церква* в усноісторич-

них оповідях і письмових спогадах про примусові переселення із зон затоплення. Джерельною базою дослідження є власні записи інтерв'ю з переселенцями із зон затоплення на Дніпрі і Дністрі, здійснені у 2012–2021 роках, а також опубліковані спогади переселенців, видані у серії книг і низці статей, присвячених затопленим селам України [5; 13; 14].

Використовуємо термін *концепт* для позначення сукупності різних форм вираження важливих для культури смислів [15, с. 109]. Ці форми в нашому конкретному випадку виражені в номінації, постійних мотивах, фольклоризованих і фольклорних текстах, соціальних практиках. Розмаїття вираження усіх смислів концепту становить його семантичне поле.

Дослідження про два перші концепти, а це були роботи написані на порівняльному матеріалі оповідей переселенців із зон затоплення і переселенців так званої операції «Вісла», дали підстави зробити важливі висновки. Аналіз фрагментів, присвячених і пов'язаних із концептом *дім*, дав підстави стверджувати, що інформанти, осмислюючи й вербалізуючи власну біографію, на момент розповіді, тобто через певну часову дистанцію, виділили для себе найважчу втрату внаслідок переселення. Ця найважча втрата в аналізованих усноісторичних наративах різна. Так, найцінніше, що втрачали переселенці із зон затоплення, – це дім і земля. А переселенців операції «Вісла» не просто позбавляли прадідівської землі й хати, – їх намагалися сполонізувати, а тому найважчою втратою вони вважають свою національну ідентичність [7, с. 158]. Для її збереження українці докладали чимало зусиль на місці, де їм довелося жити після вимушеного переїзду [12, с. 38–39, 104, 118, 417, 443].

Дослідження концепту *земля* дає змогу виявити приховані, не очевидні аспекти прагматики оповіді, збагнути ідею переселенського наративу. Ідеї – це спільні смислові субстрати різних культурних кодів культури, які вербалізовані в текстах, проте не названі прямо; наприклад, ідея незворотності, ідея

незавершеності [9, с. 290]. В аналізованих спогадах основна мета фрагментів зі словом *земля* – вербалізація ідеї несправедливості переселення. Оповідачі вживають номінації *наша земля, рідні землі, своя рідна земля* і под., коли роздумують про свою долю, долю своїх односельців, висловлюють власну негативну оцінку, засудження цих примусових переселень.

Аналіз семантики номінації, постійних мотивів, тем, сюжетів, які формують концепт *кладовище*, дав підстави визначити такі уявлення: втручання у простір кладовища містить потенційну небезпеку і провокує гнів померлих; встановлення надмогильного хреста відновлює сакральність могили, консолідує переселенську громаду, актуалізує пам'ять про її історичне минуле. Основною ідеєю, що її передає концепт *кладовище*, є неможливість цілковитого перенесення кладовища і давнього життєвого простору загалом.

Про важливість концепту *церква* в переселенському нарративі свідчать численні згадки про цей просторовий архітектурний об'єкт у спогадах про подію переселення. Цікаво, що такі згадки наявні і в розповідях про переселення сіл, де були церкви, і в спогадах про переселені безцерковні [5, с. 263] села. Цю особливість переселенського нарративу помітили й ін. дослідники історії переселення із зон затоплення і спорудження гідроелектростанцій. Так, польська дослідниця Марія Ґодинь, авторка монографії про переселене село Маньови, яке колись було розташоване на березі Дунаю [16], у підрозділі «Сакральний простір» аналізує колективну пам'ять про перенесення таких сакральних об'єктів: чотири каплиці, церква, кладовище. Найбільше уваги приділено саме церкві. Основною подією, яку згадують оповідачі, є розповідь про знесення церкви: «Окреме місце в пам'яті посідають спогади, пов'язані із сакральним простором, або костелом, а саме його зруйнуванням. /.../ Ця подія вписана як травматичний і сумний досвід мешканців цілого села» [16, с. 129].

Олександр Горбовий, дослідник історії спорудження каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі, зазначає, що перенесення святинь, а саме сільських кладовищ, пам'ятників, братських могил і церковних споруд, – «одна із найболючіших тем у текстах переселенців» [4, с. 323]; «Великого душевного болю завдало затоплення церков» [4, с. 325]. У дисертації дослідник подав коротку історію церковних споруд із затоплених Канівським водосховищем сіл Переяслав-Хмельницького району Київської області [3, с. 158–169]. Двом дерев'яним церквам із сіл Андруші і В'юнище пощастило зберегтися до наших днів, оскільки вони свого часу були перенесені до Переяслав-Хмельницького скансену.

Дослідники спорудження Кременчуцького гідровузла, згадуючи про долю церковних споруд на території перенесених сіл, наводять фрагменти спогадів учасників будівництва. Так, навіть самі будівельники ГЕС із гіркотою згадують про безцеремонне руйнування церков і кладовищ: «На місці, де було кладовище і церква с. Табурище, ми будували стадіон. Для цього довелося залишки поховань перенести на нове кладовище, а церкву, збудовану з червоної цегли і чудової архітектури, зруйнували за допомогою вибухів. Це зробили Первун і Карпов» [1, с. 170]. У час панування атеїстичної радянської ідеології доля кам'яних хрестів і поодиноких церков, які ще збереглися у переселюваних селах, була схожою: як правило сакральні об'єкти були зруйновані, а цегла із них стала будівельним матеріалом для інших споруд, була загорнута під землю й розрівняна або потрапляла у води Дніпра: «За усними свідченнями багатьох очевидців /.../, на цьому кладовищі стояла старовинна, мурована з каменю й червоної цегли, «козацька» церква, можливо, як говорили, ще з Богданових часів, біля якої – могили з кам'яними меморіальними хрестами й надгробними плитами – матеріальні пам'ятки історії та культури українського народу. Церкву було зруйновано, каміння з

неї, як і хрести, вивезено в невідомому напрямку. Хтось ніби бачив, як величаві гранітні козацькі хрести гордо сповзали із самоскидів, лягаючи у швидку воду під час упокорення Дніпра» [1, с. 318–319].

Предметом аналізу пропонованої статті є основні теми, присвячені церкві як важливій сакральній архітектурній споруді в селах, які були переселені із зон затоплення, прагматика і семантика відповідних фрагментів переселенського нарративу.

Стаття написана в контексті соціолінгвістичних усноїсторичних студій із застосуванням методу семантичного аналізу тексту. Для фіксації джерельного матеріалу використано методику інтерв'ювання. Хронологічні межі дослідження – від 1930-х років, часу активного руйнування українських церков, до наших днів.

У спогадах про переселення із зон затоплення можна виділити такі основні теми, пов'язані із церквою:

- відомості про руйнування чи зміну призначення церкви;
- особливості релігійного життя у селі без церкви;
- долі збережених церков;
- сучасні зустрічі переселенців у дні храмового свята колишніх сіл.

Під час інтерв'ю спогадам про церкву, як правило, передують питання «Чи була в селі церква?»: / *А в вашому селі колись була церква?* / – *Колись була.* / *А що з нею зробили?* / – *Розкидали.* / *А коли?* / – *Я не пам'ятаю.* / *То коли радянська влада прийшла?* / – *Да (ЛФЛ); Я ж ходила туди, церква була, дуже гарна церква. І узяли повалили, порозкидали (ГНІ).* Тут мова йде про Церкву Всемилоствішого Спаса при скельно-печерному монастирі в переселеному селі Бакота, що на Хмельниччині. Церква була зруйнована у травні 1964 року [2, с. 50]. Колишні мешканці села добре пам'ятають цю подію:

– *Переселялися. Розвалили її, так уже продали ту [будівельні матеріали із розваленної церкви. – І. К-Ф.] – хтось там ку-*

пив то всьо з неї, бо це вже пересилка. / А ікони куди?/ – Ікони подавали по церквах, де яка нагорі була. Була на долині церква, була. Мурована церква, вона є на фотографії. /.../ / А коли зруйнували?/ – Десь в шістдесят якімось році. В [19]60-ім році. Я ше прийшла в [19]59-ім році, то я застала ше церкву, ше ходила в церкву. / А потім зруйнували церкву?/ – Так. Наші люди, наші, правітельство наше: парторг, голова сільської ради, це не чужі, це свої. Взяли ці книжки, ці всі святі, покидали в скалу, висипали все. / Потопили?/ – Вони не впали у Дністер, вони впали у кущі, спинилися. А мама прийшли, бо вони дуже мої, вони були такі набожні, сім'я їх. Бо ше і мені вони казали: «Чи ти підеш до шлюбу? Будеш шлюб брати?». А я кажу: «А чого ж? Візьму, буду брати». /.../ / А що з тими книгами? Люди збирали?/ – Так, збирали. Прийшли мама і кажут: «Висипане тудя, йди, може, візьмеш якась». То мій чоловік пішов, в мішок зібрав, під такою скалою він їх всіх зібрав і приніс додому. І тоди пороздавали по церквах їх. І хто хтів, ше взяв собі до хати. Чисто всьо скинули тудя, Боже, Боже! (ЛПО);

/ А яка то була церква?/ – Православний монастир, наша православна церква. А потому тоже був Тернавський, но я не знаю відки він. Чи він зі Старої Ушиці, чи звідки? Но вони помирали, їх нема. Це ми вінчалися і ше наші свати – крайні вже, і всьо. Вже повалили, не було де. То покидали у скалу тудя, то побили, то порозкидали, то поламали (ГНІ).

У цих спогадах висловлене засудження руйнування храму, особливо різке несприйняття нищення церковного майна. Про це свідчить, крім самої розповіді, номінація способу руйнування: *повалили, порозкидали, покидали, поламали, висипали*. Ця лексика передає семантику засудження безцеремонного ставлення до сакральних об'єктів. Це ж стосується історії церкви у затопленому селі Козинці. Тут для посилення експресії вжито слово *розтроцили*: *А козинська – кирпична. Її розтроцили (ОМП)*. З третього разу динамітом. Один раз за-

клали там два мішки – нічого... Да, а тоді заклали там п'ять мішків динаміту – і тоді аж. А вона цей – робили розтвор на яйцях, що його не розірвеш, усе склеїне! Кирпич розтей... а розтвор – нічого! А цибельська [церква] стоїть і зараз (ЧМЮ).

Крім наведених сюжетів про руйнування церкви, можна виділити також сюжетну групу про зміну призначення церкви. Церковні приміщення перетворювали на зерносховища, клуби тощо. Ось історія церкви у селі Трахтемирів: Церкву розтягали. В Трахтемирові церкву зруйнували у 1944 році. Вірніше, в [19]3-му році її там... Там була Троїцька церква, побудована в 1855 році на кошти поміщика Вікентія Гудим-Левковича, от. А до речі, перед цим в Трахтемирові ще була церква. Ще була церква в трошки іншому місці, на горі. І Шевченко про неї писав: «Он на пригорбі ніби капличка, стоїть там церква невеличка, з похиленим хрестом». Це він... Шевченко був у Трахтемирові, розповідав про цю стару церкву, а нову уже построїли пізніше, от. У 1855 році. І коли почалось гоніння, так сказати, гоніння на релігію, то в [19]30 році церкву закрили, там було зерносховище, ну таке все для господарських нужд. Що трапилося в [19]43 році? В [19]43 році, коли велися бої за переправу, за український плацдарм... Це ви, мабуть, знаєте трішки з історії, що це була кров'ю полита земля, де загинуло загалом 500 тисяч чоловік, ну по-разному, загалом в основному наші. На кожного вбитого німця було п'ять наших убитих. Така статистика. Там, значить, нагорі була школа, а внизу церква, от. В цю школу попала, ну, не знаю, ніхто не може сказати: чи радянська, чи бомба німецька. Ну, короче, школу трошки зруйнувало, от. Церква стояла ціла. Але коли закінчилися бої за український плацдарм, [19]43 рік, німці вже стали відступати далі, було дуже багато хат попалено, розбомблено. Люди кинулися відбудовуватися. А матеріалу то собственно і не було, – вони нічого не знайшли кращого, як потрошку тягати із школи, із церкви, от. Хоча німці, коли ввійшли, то вони навпаки, – там

ще було одне приміщення недобудованої кантори, то сказали добудувать. Німці не руйнували, нічого не руйнували, от. То в основному в [19]44 році церкву розтягли на будматеріали і школу теж. І коли я туди... Батько мене привіз в [19]53 році, зимою. Жити нам не було де, хати не було, то ми жили кілька місяців у тій школі, де збереглося всього-на-всього дві кімнати. З жовтої цегли ця школа, красива була, вона споруджена на кошти поміщика Базарова в [18]90 році ще. Земська школа була, красуня школа! Але ж її розібрали. І відновили її тільки в [19]57 році. Ще я там рік устиг повчитися у тій школі. Ось таке сталося із церквою. І з тих пір про церкву свідчить тільки – там поставили хрест, де вона була. Там я був у минулому році, та й скоро буду, от. Стоїть хрест – знак, що там була церква, Святотроїцька церква (ММК) ³.

Про зміну призначення церкви пам'ятають і в інших селах. Так, в частково переселеному селі Скородистик церква стала клубом: */А була в селі церква?/ – До війни була церква, до революції. А потім будинок культури із церкви зробили в нас в селі. /.../ – А таких прицерковних історій не пам'ятаєте?/ – Ні. /.../ В нас тепер гарна церква (МІЛ). Схожа доля церкви переселеного села Худяки: *То був клуб зразу. Там клуб у церкві був. Вони ж закрили давно її, ту церкву, то там був клуб. А тоді перенесли її сюди наго'ру. І осьо сюди: од клуба трошки нагору, осьо сюди, там була мастерска. Ну там клуб зразу був. Клуб ше ж був не зроблений. А тоді зробили цей клуб, а то вже переробили на мастерську (МНІ).**

Церкві у переселеному селі Зарубинці, на думку оповідачів, пощастило більше, аніж іншим сакральним спорудам, бо з неї свого часу зробили школу: *Церкву в [19]30-х роках зруйнували, але хоч добре діло зробили, що хоч школу зробили, а не якусь там стайню на коні, на воли, а зробили школу (ССФ).*

Серед переселенців із цього села дотепер побутує фольклорний сюжет, відомий у всій Україні, про Божу кару за завдан-

ня шкоди церкві: *Як знімали хреста, так ніхто ж не хотів знімати того хреста. Там Авдій один поліз. А баба його просить: «Синочок, не знімай, синочок, не знімай». А він же ж поліз. Ну, були ж і партійні, там комсомольці, все. То вона його прокляла: щоб тебе перша пуля не минула. І у [19]41 році, як зайшли німці [цього чоловіка випадково застрелили. – І. К-Ф.]... Там у мене в книжці все згадано (ССФ); «Церкву не розбирали, а коли знімав Овдій Коробка хреста з церкви, мати його просила, щоб не робив цього, але він не послухався, тоді мати його прокляла: «Щоб тебе, сину, перша куля не минула». То коли в 1941 році зайшли в село фашисти і люди тікали з села, їх обстріляли німці, і тоді ж було вбито і Овдія» [13, с. 34, 103, 218].*

Цей сюжет відомий також серед переселенців села Трахтемирів: «Коли розбирали церкву, дід Афанасій (Панас Миколенко) вирішив полізти на самий верх і зняти хреста. А йому віруючі люди кажуть: «Бог тобі цього не простить!». «Уже в мирний час дід утопився на неглибокому місці, і то так, що й тіла не могли знайти, тому чекали, доки спливе: «Глибина там була невелика, попідруки. Скільки там перебродили і не знайшли діла. Хтось сказав, що він на третій день все-рівно зірне, вода тепла. І дійсно, десь на третій день ми сидимо на лодці і він винирнув, навіть трохи раніше. Саме на тому місці, де сотню разів усі його шукали. Тоді баби казали, що то йому Бог не простив, що знімав хрест із церкви» [11, с. 93]. Фольклорна свідомість оминає увагою, забуває інші випадки загибелі людей, а до таких «грішників» вона дуже чутлива і нещасні випадки із останніми завжди пояснюють раніше вчиненим гріхом. Цікаво, що кара за гріх може набувати того ж вигляду, що й здійснений гріх: чоловік палив ікони, тому згодом живцем згорів у вогні: «Церкву нашу почали робити у 1905 році, якийсь чужий майстер керував, а допомагали сільські майстри – Руденко Петро Михайлович, Хоменко Самсон Гаврилович, Коробка Кирило Остапович. Церква

була повністю дерев'яна, то коли її розбирали у 1936 році, то дерев'яні ікони, хрести, словом усе, що було дерев'яне, Андрій Улантійович Сороковий біля церкви рубав та палив. Може, тому його Бог і покара – у війну заживо згорів. Церква була дуже гарна, красиво убрана, ікони з позолотою, то усе цінне забрали і вивезли у Переяслав. Селянам нічого не дали» [13, с. 39]. Це також історія із села Зарубинці.

У затопленому й переселеному селі Комарівка призначення церкви змінювалося двічі: у 1930-х роках її переробили на клуб, а через переселення демонтували й побудували вже на новому місці: *Церкву розібрали. Я не знаю... [19]36 рік. До речі, то мій двоюрідний дід там сфотографований, дід Сергій Ревега. Її розібрали і тоді ще з чогось і зробили дуже великий клуб красивий. В районі був самий більший клуб. Зала була вміщала 600 глядачів. Велике фойє. Осьо він – кулуб (показує на фото). Дуже красиве зданіє було. А потім, коли вже з Комарівки переносили у Хоцьки, то клуб поставили там, і він зараз живий, тільки що дерево те ж саме, обклали його кірпічем. / Тобто таке хороше дерево було, що збереглося. /– Хороше. Скільки та церква стояла, скільки... з [19]36-го чи [19]37-го до [19]67-го і знову ж стоїть і буде стоять в віках. Пам'ять комарівська (РВМ). В останньому фрагменті, як і в інших схожих випадках, маємо ситуацію, що оповідачі позитивно оцінюють факти хоча б часткового збереження їхніх колишніх храмів.*

Про релігійне життя у безцерковних селах маємо небагато інформації. Це, як правило, відомості про те, куди люди ходили на великі свята: */ А в вас була церква?/ – Колись була, но я не пам'ятаю тої церкви. В Молодові була церква, туди ходили. Лисківці, але туди далеко йти (ТОС); У нас церкви в Сагунівці не було. Я не знаю, коли її убрали. Я знаю, що церква була в сусіднім селі Топилівка, і мене туди баба водила. Один раз я була в церкві. Моя баба, материна мати, ходила туди в церкву і мене повела (ЄМІ). Про такі візити пам'ятають мешканці сіл,*

де церкви діяли: «На релігійні свята та храм, коли сходилися люди із сусідніх безцерковних сіл на службу, баба з дідом гостинно приймали вірян. Ночували в хаті, приносили духмяне сіно, надавали піч до користування» [5, с. 263]. У таких фрагментах типовими є нарікання на те, що до найближчої церкви доводилося долати далеку дорогу, тому такі відвідини не відбувалися часто.

Дуже радує той факт, що попри тотальну руйнацію храмів, затоплення, переселення, кільком церквам все-таки вдалося вижити. Це стосується насамперед двох церков із Переяслав-Хмельницького району, із сіл Андруші й В'юнища. Їхні дерев'яні церкви, завдяки зусиллям ентузіастів, були перенесені на територію Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Андрушівська Церква святого Георгія відома тим, що її свого часу малював Тарас Шевченко [5, с. 16]. Про неї записані дуже зворушливі спогади колишніх андрушан: «Церква була край села, а як поглянути на неї з шляху, то здавалося, що вона стоїть у центрі Андрушів як цариця, не можна й надивитися на неї, така прекрасна. І дніпровські води не топили її ніколи, бо на пагорбі стояла» [5, с. 169]. Про цю сакральну архітектурну споруду маємо такі відомості: «У 1930-х роках в церкві влаштували й зерносховище, і клуб з танцями, і навіть театр. Очевидно, в цей період зникають іконостас, що мав неабияку цінність, та дзвони. Але попри гоніння церковна громада залишилася й проводила богослужіння в будинку, де колись розміщувалися причетники. Релігійні відправи припинилися в 1937 році, коли розстріляли священника Миколу Пономаренка (реабілітований у 1989 р.). Під час війни й окупації зерно звідти вивезли й почалося відновлення внутрішнього убранства церкви та її ремонт, який тривав аж до 1947 року, коли, власне, і була утворена нова церковна громада. /.../ У 1969 році, коли готувалося дно Канівської водойми, церкву, як пам'ятку архітектурного народного зодчества, було перевезено й встановлено на території Музею народ-

ної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Коли церкву будували в Андрушах, то її стіни зсередини пофарбували білилами й прикрасили стінописами із зображенням ангелів та святих, але під час перенесення церкви до музею орнаменти були серйозно пошкоджені. Їх так і не відновили, натомість стіни пофарбували олійною фарбою блакитного кольору. Бані та главки, що були вкриті бляхою й пофарбовані в зелений колір, після перенесення на територію музею перекрили оцинкованим залізом» [5, с. 17–18]; «А церква яка гарна була!» [5, с. 236]; «Дідова хата була поруч із церквою, яка перенесена і зараз стоїть у музеї «Під відкритим небом»» [5, с. 260].

Сьогодні андрушани, які часто відвідують свій храм, нарікають, що внаслідок перенесення церква втратила значну частину своєї краси: «Нашу церкву перенесли туди, в музей. Ну зовсім не вона, зовсім вона не схожа на нашу церкву, зовсім. У нас стояла церква на возвишенності, ну на фундаменті на високому. Покрашена вона була у білий цвіт. Вона дерев'яна. Покрасили там чи в зелений чи в якийсь, як у ямі вона сидить. Я була там, ходила. Ну зовсім не та церква» [14, с. 92].

У переяславському скансені збережена також Церква святої Параскеви із затопленого села В'юнища: */А в вас в тих В'юнищах була церква?/ – Була! Була! / На той час, коли переносили, ще вона була / – Була, да, да. Дерев'яна церква, красива! Ти ж помниш? (ОМП) – Канєшно! (ЧМЮ) – Її перенесли у «Музей на відкрите небо», у Переяслав. Вона й зараз стоїть там. Ці... (ОМП) Музей космонавтики там (ЧМЮ). – Музей космонавтики. Це в'юниська церква. А козинська – кирпична. Її розтрощили (ОМП).*

Завдяки розташуванню на пагорбі від затоплення збереглася мурована Спасо-Преображенська церква в переселеному селі Гусинці, нині Сошниківської сільської ради Бориспільського району Київської області, збудована 1822 року, відбудована 2008 року [10, с. 11] ⁴. Про неї маємо згадку у спо-

годах Галини Сайфудінової, мешканки переселеного села Худяки, яка їздила в гусинську церкву на екскурсію: *А церква – навіть крапля води не... Так екскурсовод розповідав, священне таке місце. І він говорить, що у людей навіть виникла така думка чи мислення, чи що, – земля на тому місці, пагорб, де стояла церква, вона геть піднялася ще, щоб туди і краплина води не дісталася. І так і на сьогодні: все оповите водою, а на такому островку стоїть ця церква, дзвіниця стоїть. Туди катер возить екскурсії. І наречені, які там шлюб укладають обов'язково в цю церкву їдуть вінчаться. От у них така склалася традиція, якщо там повінчана пара, то це довге щасливе життя. / Цікаво./ – Да. І ця церква дуже давня. Ну її, звичайно, і реставрували. Вона була недіюча, а тепер туди вкладені великі кошти були, і вона реставрована і діюча, бо ми були в тій церкві. Ну дуже гарно. І менно, що села зникли, – якби пам'ятка про те село. І люди, він розповідав, цей екскурсовод, що люди пам'ятають про те, що їхнє те село не загинуло через церкву. Мало того, що пам'ять, а саме сакральне місце – вічне. Його не можна було затопити. Намолене місце, священне (СПП).*

Храми й місця їхнього розташування зберігають свою святість у народному світогляді попри різні історичні зміни й катаклізми. Це стосується і закритих храмів, і перенесених, і зруйнованих. Переселенці затопленого села Бакота розказують про те, що рибалки, які приїжджають на дністровське водосховище, бачать хрест церкви у воді: *І от про купол церкви які ходять сьогодні легенди: якщо вода дуже чиста, то можна побачити купол /.../ вони [приїжджі рибалки] стоять в тому місці, звідки до мене вітер доносить деякі уривки їхніх слів. Вот вони так стоять, такі молоді хлопці, десь років під тридцять, і один одному показують [хрест церкви у воді] (ГТВ).* Цей сюжет типологічний із поширеними в Україні сюжетами про підземне чи підводне існування храмів, дзвони яких чути на великі свята, насамперед на Великдень.

В українській культурі церква залишалася актуальною і після її ліквідації чи закриття. Це виявлялося, крім іншого, у традиції святкувати престольний празник, «храмувати» навіть у тих селах, де церкви вже не було. А села, яким пощастило, де церква була відкрита, храмували особливо урочисто: *Там [с. Мельники Золотоніського р-ну Черкас. обл.] церква сильна /.../. І гарна, на місці гарному, її видно зусюди. /.../ Там, у Мельниках, як храм – то і корови не доять. А в нас... ну, тут багато приїзжих. Як село стабільне постійне, то і храм у їх, церква. Вона годинами зберігається* (ПІМ).

На початку 2000-х років серед переселенських громад поширилася соціальна практика зустрічей колишніх односельців. Важливо, що дату зустрічі часто призначали якраз на храмове свято колишнього села. Винятком із цього правила стали села, де празник був у холодні пори року, оскільки в цей час неможливо зібратися на природі, на березі Дніпра, де переселенці й улаштовують свої зустрічі⁵. Ось розповідь про це мешканця колишнього села Комарівка: *Люди збираються. Вони почали, мабуть, з [20]13 року збиратися /.../ На Зелену неділю, на Трійцю. /.../ храм був на Миколая, два рази на рік /.../. І ще ми мудрували, щоб на Миколая зустрітися, але робочий день, і я радився із односельцями – не отримується на Миколая. А тільки, як ми тоді вирішили. Перший раз ми в парку зустрілися. Там є два столи такі великі, там в шашки грають, в шахмати. Ми там розіклалися, з музикою: гармошка, бубон (РВМ). На вибір дати для зустрічі односельців впливає два фактори: день храмового свята і теплий сезон, щоб зустріч була урочиста, щоб могли приїхати люди, які живуть далеко від основного місця поселення: *Іноді на храм збираються, на храмове свято. В нас це на Іллю. Вже теперішні, як кажуть, день села – перша неділя серпня, а так – на храмові свята. Але така зустріч – то вони стараються, коли десь хтось звідкись здалеку приїде, щоб тоді більше. Оце в Колі, то вони збира-**

ються – остання неділя липня. Хто може – будь ласка, там. Зберуться, поспілкуються (РНМ).

Описи святкування храмових свят до переселення – типове місце у спогадах про колишнє село: «Коли храмове свято, а це двічі на рік – на Георгія 6 травня та на Першу Пречисту 21 вересня, то до церкви збиралося все село, доносився спів церковний. А коли задзвонять вечірні дзвони, то це вже не можна робити, всім до церкви треба спішити, помолитися, запросити гостей, як велося, щоб не розпадалася родина, самим рідню провідати» [5, с. 169]. В усіх описах церкви обов'язковою складовою є семантика єдності сільської громади. Це особливо чітко простежується у використанні відповідних займенників: *всі* (*всім треба до церкви*), *все* (*до церкви збиралося все село*) *наша* (*наша церква*). Крім цього храмове свято є способом об'єднати всю родину: *щоб не розпадалася родина*.

Проаналізований у статті матеріал дає підстави стверджувати, що концепт *церква* належить до основних концептів усноісторичних оповідей про примусове переселення із зон затоплення. Ця ідея втілена у відповідній тематиці (про руйнування чи зміну призначення церкви, релігійне життя в безцерковних селах, долі збережених церков, сучасні зустрічі переселенців у дні храмового свята колишніх сіл), у фольклорних сюжетах (Божа кара за руйнування храму, існування храму під землею чи під водою), у номінації церковного життя громади (*всі до церкви, наша церква, все село*), а також у соціальних практиках зустрічей колишніх односельців, коли дату зустрічі призначали на день храмового празника.

Підсумовуючи наші студії над концептами усної історії переселення із зон затоплення, робимо такий висновок: у семантичному полі концепту *дім* передана ідея найважчої втрати внаслідок переселення, концепт *земля* передає ідею несправедливості переселення, концепт *кладовище* – ідею неможливості цілковитого переселення, а концепт *церква* – ідею єдності громади.

ПРИМІТКИ

- ¹ Рукопис.
- ² Тут і далі абрєвіатурою позначено ім'я оповідача, наведене в переліку інформантів у кінці статті.
- ³ Детальніше історію трахтемирівської церкви див.: [11, с. 91–96].
- ⁴ Фото церкви використано для оформлення обкладинки видання [10].
- ⁵ Детально про ці святкування див.: [8].

СПИСОК ЗАТОПЛЕНИХ СІЛ ЦИТОВАНИХ ОПОВІДАЧІВ

- с. Андруші Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.
- с. Бакота Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
- с. В'юнище Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.
- с. Зарубинці Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.
- с. Комарівка Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.
- с. Конилівка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
- с. Кривчани Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
- с. Леськи Черкаського р-ну Черкаської обл.,
- с. Наддністрянка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
- с. Новоселівка Кременчуцького р-ну Полтавської обл.
- с. Підсічне Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.
- с. Сагунівка Черкаського р-ну Черкаської обл.
- с. Худяки Черкаського р-ну Черкаської обл.
- с. Скородистик, частково затоплене, колишній Іркліївський р-н Полтавської обл., нині Черкаської обл.

ОПОВІДАЧІ

ГНІ – Горбняк (Фарфанюк) Надія Іванівна, 1934 р. н., нар. у с. Бакота, переселенка, запис у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 19.07.2014.

ГТВ – Горбняк Тарас Васильович, 1945 р. н., вища освіта, переселенець, нар. у с. Бакота, запис у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 18.07.2014.

ЄМІ – Євтушенко Марія Іванівна, 1948 р. н., нар. у с. Сагунівка переселенка, запис у с. Худяки Черкаського р-ну Черкаської обл. 12.06.2021.

ЛПО – Левченко Параска Олексіївна, 1940 р. н., нар. у с. Кривчани, переселенка, у с. Бакота була невісткою, запис у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 19.07.2014.

ЛФЛ – Лобода Галина Феодосіївна, 1928 р. н., нар. у с. Скородистик, запис у с. Скородистик 03.08.2014.

МІЛ – Манько Іван Лукович, 1948 р. н., нар. у с. Скородистик, переселенець, запис у с. Скородистик 31.07.2014

ММК – Михняк Микола Кононович, 1946 р. н., нар. у с. Дем'янці Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл., запис у м. Переяслав 21.06.2019

МНІ – Матюха Ніна Іллівна, 1934 р. н., нар. у с. Худяки, переселенка, запис у с. Худяки 11.06.2021.

ОМП – Оврашко Михайло Петрович, 1934 р. н., нар. у с. В'юнище, переселенець, запис у с. Циблі Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. 22.06.2019.

ПІМ – Поїздник Іван Михайлович, 1959 р. н., нар. у с. Хрущівка Золотоносського р-ну Черкаської обл., запис у с. Скородистик 29.07.2014.

РВМ – Ревега Василь Микитович, 1945 р. н., переселенець, нар. в селі Комарівка, запис у м. Переяслав 20.06.2019.

РНМ – Ревега Наталія Миколаївна, 1982 р. н., нар. у с. Воропаївка Іванківського р-ну Київської обл. Запис у м. Переяслав 20.06.2019.

СГП – Сайфудінова Галина Петрівна, 1958 р. н., нар. у с. Худяки, запис у с. Худяки 10.06.2021.

ССФ – Сорокова Софія Федорівна, 1937 р. н., нар. у с. Зарубинці, переселенка, запис у с. Віненці Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. 22.06.2019.

ТОС – Трофимчук Ольга Семенівна, 1949 р. н., нар. у с. Конилівка, колгоспниця, запис у с. Гораївка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. 21.07.2014.

ЧМЮ – Чирков Микола Юхимович, 1957 р. н., нар. у с. В'юнище Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл., освіта вища, ветлікар. Запис 22.06.2019.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бабенко О., Петренко І. Нове наше море... Сторінками історії будівництва Кременчуцького гідровузла. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2016. 380 с.

2. Горбняк Т. В. Давня Бакота. Літературно-художнє видання. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2013. 112 с.
3. Горбовий О. А. Комплексна трансформація українського Придніпров'я у контексті гідроенергетичного освоєння Дніпра (кінець XIX ст. – 1980-ті р.). Дисерт. ... канд. іст. наук. Переяслав, 2020. 346 с.
4. Горбовий О. А. Образ затоплених сіл Переяславщини в історичній пам'яті їхніх колишніх мешканців. *Наукові записки з української історії*. 2012. Вип. 29. С. 320–326.
5. Затоплений рай: Андруші у спогадах та документах / упоряд. Микола Михняк. Київ : Український пріоритет, 2018. 400 с.
6. Коваль-Фучило І. Концепт «земля» в оповідях про примусове переселення. *Lemkovia, Bojkovia, Rusíni – dejiny, súčasnosť, materiálna a duchovná kultúra*. Tomus VII. Časť 2. Banská Bystrica, 2018. С. 25–40.
7. Коваль-Фучило І. Концепт дому в оповідях про примусове переселення. *Łemkowie, Bojkowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. Słupsk, 2016. Т. 6, с. 147–158.
8. Коваль-Фучило І. Сучасні комеморативні практики переселенців із затоплених сіл (Київська, Хмельницька, Чернігівська області). *Сіверянський літопис*. 2021. № 2 (158). С. 123–133.
9. Коваль-Фучило І. Українські голосіння: антропологія традиції, поетика тексту. Київ, 2014. 360 с.
10. Кузьменко-Лісовенко Катерина. Затоплена Придніпровська цивілізація. Історія. Людські долі. Київ, 2018. 264 с.
11. Михняк Микола. Були над Дніпром Трахтемирів і Монастирок. Документи, спогади, світлини. Київ : Український пріоритет, 2020. 576 с.
12. Пропам'ятна Книга. 1947. Зібрав та до друку зладив Богдан Гук. Варшава 1997. 648 с.
13. Сорокова С. Ф. Не летять ластівки у Зарубинці: історико-краєзнавчий нарис / ред.-упоряд.: Т. Ю. Нагайко, О. А. Горбовий. Переяслав-Хмельницький, 2015. 368 с.
14. Каченко В. М., Горбовий О. А. «Історія села Андруші (стислий, короткий нарис)» (з рукописної спадщини Дмитра Косарика – письменника та літературознавця). *Переяславський літопис*. 2014. Вип. 5, с. 80–99.
15. Толстая С. М. Коды культуры и культурные концепты. *Толстой Н. И., Толстая С. М. Славянская этнолингвистика. Вопросы теории*. Москва, 2013. С. 109–113.
16. Godyń Maria. Opowieść o utraconej wsi Maniowy. Studium z antropologii pamięci. Kraków, 2015. 168 s.

REFERENCES

1. BABENKO, Oleh, Ivan PETRENKO. *Our New Sea... Pages of the History of Construction of the Kremenchuh Hydroelectric Power Station*. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD, 2016, 380 pp. [in Ukrainian].
2. HORBNIAK, Taras. *Ancient Bakota. Literary and Artistic Edition*. Kamyanets-Podilskyi: Medobory-2006, 2013, 112 pp. [in Ukrainian].
3. HORBOVYI, Oleksandr. *Complex Transformation of the Ukrainian Dnipro Lands in the Context of Hydropower Development of the Dnipro (Late 19th Century – 1980s)*. Ph.D. in History Thesis. Pereyaslav, 2020, 346 pp. [in Ukrainian].
4. HORBOVYI, Oleksandr. The Image of Flooded Villages of Pereyaslav Region in the Historical Memory of Their Former Inhabitants. *Scientific Proceedings in Ukrainian History*, 2012, iss. 29, pp. 320–326 [in Ukrainian].
5. MYKHNIAK, Mykola, compiler. *Flooded Paradise: Andrushy in the Memoirs and Documents*. Kyiv: Ukrainian Priority, 2018, 400 p. [in Ukrainian].
6. KOVAL-FUCHYLO, Iryna. Concept *Land* in the Narratives on Forced Relocation. *Lemkos, Boykos, Ruthenians: History, Contemporaneity, Material and Spiritual Cultures*. Banská Bystrica, 2018, vol. 7, part 2, pp. 25–40 [in Ukrainian].
7. KOVAL-FUCHYLO, Iryna. The Concept Home in the Stories about Forced Relocation. *Lemkos, Boykos, Ruthenians: History, Contemporaneity, Material and Spiritual Cultures*. Słupsk, 2016, vol. 6, pp. 147–158 [in Ukrainian].
8. KOVAL-FUCHYLO, Iryna. Modern Commemorative Practices of the Resettlers from Flooded Villages (Kyiv, Khmelnytskyi, Chernihiv Oblasts). *Siveria Chronicle*, 2021, no. 2 (158), pp. 123–133 [in Ukrainian].
9. KOVAL-FUCHYLO, Iryna. *Ukrainian Lamentations: Anthropology of Tradition, Poetics of the Text*. Kyiv, 2014, 360 pp. [in Ukrainian].
10. KUZMENKO-LISOVENKO, Kateryna. *The Dnipro Lands Flooded Civilization. History. Human Destinies*. Kyiv, 2018, 264 pp. [in Ukrainian].
11. MYKHNIAK, Mykola. *There have been Trakhtemyriv and Monastyrok over the Dnipro. Documents, Memories, Photos*. Kyiv: Ukrainian Priority, 2020, 576 pp. [in Ukrainian].
12. HUK, Bohdan. *Commemorative Book. 1947*. Warsaw, 1997, 648 pp. [in Ukrainian].
13. SOROKOVA, Sofiya. *Swallows do not Fly to Zarubyntsi: Historical and Local History Essay*. Edited and compiled by Taras NAHAIKO, Oleksandr HORBOVYI. Pereyaslav-Khmelnytskyi, 2015, 368 pp. [in Ukrainian].

14. TKACHENKO, Viktor, Oleksandr HORBOVYI. «History of the Village of Andrushi (Brief, Short Essay)» (From the Manuscript Heritage of Dmytro Kosaryk – Writer and Literary Critic). *Pereyaslav Chronicle*, 2014, iss. 5, pp. 80–99 [in Ukrainian].

15. TOLSTAYA, Svetlana. Culture Codes and Cultural Concepts. In: Nikita TOLSTOI, Svetlana TOLSTAYA. *Slavic Ethnolinguistics. Questions of Theory*. Moscow, 2013, pp. 109–113 [in Russian].

16. GODYN, Maria. *A Story about the Lost Village of Maniowy. A Study in the Anthropology of Memory*. Krakow, 2015, 168 pp. [in Polish].

SUMMARY

The submitted article is the fourth study of the basic concepts in the stories about forced relocation from flood zones. The first work is devoted to the *house* concept, the second – to the *land* concept, the third – to the concept of *cemetery*. The aim of the proposed article is to analyze the *church* concept in oral history stories and written memoirs about forced relocations from flood zones. The source of the study is formed with my recordings of interviews with resettles made in 2012–2021, as well as published memoirs in the series of books and articles about flooded villages in Ukraine.

The subject of the paper includes the main topics devoted to the church as an important sacred architectural structure in villages those have been relocated from the flood zones, pragmatics and semantics of these fragments in the resettlement narrative. The article is written in the context of sociolinguistic oral history studies using the method of semantic analysis of the text. An interview technique is used to capture source material.

The importance of the *church* concept in resettlement narrative is evidenced by numerous mentions of this spatial architectural object in memoirs. It is interesting, such mentions are present in the stories about the resettlement of the villages with churches, and in the memoirs about the resettled non-church villages.

Memoirs of resettlement from flood zones include the following main church-related topics: information about destruction or reassignment of a church; features of religious life in a village without a church; the fate of preserved churches; modern meetings of migrants in the days of

the temple holiday of former villages. In addition to stories about the destruction of the church, we can also highlight the story group about the change of purpose of the church, about God's punishment for harming the temple. We have little information about religious life in churchless villages. This is usually information about where people have gone on big holidays. Despite various historical changes and cataclysms in the people's worldview, temples and their locations remain sacred. This applies to closed temples, transferred, and destroyed.

Summarizing my studies about the concepts in oral history of resettlement from flood zones, I conclude that the semantic field of the concept *house* conveys the idea of the worst loss due to resettlement, the concept *land* conveys – the idea of injustice of relocation, the concept *cemetery* – idea of community unity.

Keywords: the *church* concept, flooded villages in Ukraine, oral history, folklore features of memories, commemorative practices.